

Sammlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 91 1970

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÈ

Göteborg: Lennart Breitholtz

Lund: Staffan Björck, Carl Fehrman

Stockholm: E. N. Tigerstedt, Örjan Lindberger

Umeå: Magnus von Platen

Uppsala: Gunnar Tideström, Gunnar Brandell

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Hällbyg. 34 C, 752 28 Uppsala

Printed in Sweden by

Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB, Uppsala 1971

Bertil Malmberg och C. G. Jungs poetik

Vid en vändpunkt i hans författarskap

AV KJELL ESPMARK

Året 1940 betecknar en vändpunkt i Bertil Malmbergs utveckling. Efter den korta utflykten i Oxfordkristendomen 1938–39 famlar diktaren nu efter en ny framkomlig väg. Så sent som i sitt föredrag på diktarkonferensen i Sigtuna hösten 1939, Om möjligheten av en kristen diktkonst, avvisar han bestämt en diktning som bygger på »lösliga fantasmer och individuella hallucinationer»: »Endast i förbund med det objektivt levande kan liv skapas, icke ur en enslig inbillningsvärld, icke ur de rörliga skuggorna, de okroppsliga rörelserna på själens botten, de må sedan kalla sig drömmar eller övertygelser.» (BLM 1939: 8, 598 f.) Men redan under förra hälften av 1940 talar Malmberg direkt ur drömmens och hallucinationens erfarenheter i de fragment av en Münchenroman som publicerades i BLM 1940: 3 och Ord och Bild 1940: 6,¹ det första av dem insänt så tidigt som 31 januari. Hur är denna snabba omställning möjlig?

Till en del är det naturligtvis fråga om en återfärd till de egna domänerna efter Oxfordäventyret. Författaren till Dikter vid gränsen hade ju tidigare skapat i närheten av de dunkla inre källflödena. Men experimenten av 1940 är uttryck för en helt ny radikalism. Bakom den plötsliga förvandlingen anar man en akut personlig kris. Ett brev till Georg Svensson 24 april 1940 kan blicka tillbaka på »en tid av tvekan och tvivel».² Det är mycket svårt att få något grepp om den personliga dynamiken i denna fas av brytning och förnyelse. Vad man däremot med någon säkerhet kan urskilja är ett par katalysatorer som bör ha varit av avgörande betydelse i den litterära omställningsprocessen. Den ena är surrealismen. Ingemar Algulin har i sin avhandling Tradition och modernism, Bertil Malmbergs och Hjalmar Gullbergs lyriska förnyelse efter 1940-talets mitt (Sthlm 1969) studerat fenomenet under rubriken Orientering mot modernismen (72 ff.) och klargjort dragen av surrealistisk metod både i BLM-fragmentet och i en dikt som Malmberg sände till Johannes Edfelt 18 april 1941, enligt författaren själv skriven »utan all obehörig inblandning av beräkning och eftertanke».

¹ Hans namn är legion, Två fragment ur en roman från 1920-talets München resp. Två romanfragment.

² Citerat efter Algulins i det följande nämnda arbete, 72.

Den andra frigörande impulsen vill jag se i C. G. Jungs djuppsykologiska poetik. Algulin snuddar vid ämnet när han finner »ett tydligt jungskt perspektiv» i ett uttalande av Malmberg i enkäten Dikten och tiden i BLM 1941:6, men han tillmäter inte saken större betydelse än att han redovisar resonemanget i en not (357). Det är enligt min mening inte en riktig bedömning. Med all rätt ser Algulin däremot hur en dikt på fri vers under det experimenterande året 1940, Människa, föregriper enkätsvaret genom att inför ondskans problem anvisa en närmast djuppsykologisk utväg (74 f.).

Jung är aktuell för Malmberg redan 1934. I ett memoarkapitel, publicerat i Obs! 1952: 3, omvittnar denne sitt intresse för »Jung med sitt 'kollektiva omedvetna' och sina 'arketyper' vid tiden för 'Dikter vid gränsen'» (25); även läsningen av Freud och Adler redovisas i sammanhanget.³ I hans efterlämnade bibliotek finns bland verk av Freud och Adler Jungs Det omedvetna i normalt och sjukt själsliv (1934) och Själens och dess problem i den moderna människans liv (1936).⁴ Som första exempel på den djuppsykologiska färgningen nämner Algulin (355) Malmbergs recension av Ekelöfs Dedikation i BLM 1934: 8. Artikelnen visar hur Malmberg, tydligen utifrån läsning av Det omedvetna i normalt och sjukt själsliv, börjar dra konsekvenserna för diktens del av Jungs djuppsykologiska topologi: »Dessa dikter tyckas stigna ur de själslivets bottenskikt där det individuella upphör och mänsklighetens kollektiva minne tar vid.» Som det mest upplysande i det hänseendet anför Malmberg partier av Fossil inskrift och tillfogar kommentaren: »Jag vet icke om någonsin ett poem blivit format med ett sådant skimmer av tidig, skräckinjagande skapelsemorgon.» Hans tankar går till »vissa schizofrena målargenier» och till den sjuke Hölderlin.

Bertil Malmberg var på det sättet väl förberedd när han första gången mötte Artur Lundkvist på Sigtunakonferensen hösten 1935⁵ och där kunde lyssna till dennes föredrag Diktning och moral, samma år tryckt i Dikten, diktaren och samhället. Ett avsnitt av framställningen ger den första svenska presentationen av Jungs poetik på grundval av dennes uppsats Psychology and poetry, publicerad i den svåråtkomliga Paristidskriften *transitions* sommarnummer 1930.⁶ Här framlägger Lundkvist bl. a. Jungs tanke att den visionäre diktaren når förbindelse med en okänd mörk värld: »Hans vision härleder från det kollektiva omedvetna, denna sällsamma, genom släktena nedärvda psykiska struktur.» Men Lundkvist presenterar också Jungs tes att diktaren i kraft av denna kontakt är den som kan vrida tiden rätt: »Jung anser att manifestationerna av det kollektiva omedvetna inom diktverket

³ Se vidare Algulin, 64 f.

⁴ Se Algulin, 355 not 50.

⁵ Algulin, 59. Här föreligger en liten lapsus; Lundkvist säger ingenting om mötet i sina memoarer men väl i det brev till Algulin som nämns i not 44, 355.

⁶ Se vidare mitt arbete *Livsdyrkaren Artur*

Lundkvist. Studier i hans lyrik till och med Vi i man, akad. avh., Sthlm 1964, 216 ff. — Algulin uppmärksammar (357) Junginslaget i Diktning och moral men känner inte till att uppsatsen framfördes på Sigtunakonferensen; den uppgiften stammar från Lundkvist vid samtal.

har en kompensatorisk karaktär med avseende på det förhärskande medvetenhetstillståndet, sålunda att ett ensidigt, onormalt eller rentav farligt medvetenhetstillstånd därigenom bringas till jämvikt.» Denna komensation »lämnas av det kollektiva omedvetna genom diktarens, siarens eller ledarens förmedling» (142).

En särskild slagkraft får denna jungska poetik när den kopplas med surrealismen. Sammanställningen ligger inom räckhåll när Malmberg anlägger ett perspektiv à la Jung på Dedikation. Den görs på ett ännu ganska diskret sätt då Lundkvist i sin introduktion av surrealismen i *Karavan* 1935: 3, *Försök till en ny poesi*, inledningsvis citerar ett stycke ur Jungs uppsats om psykologi och poesi. Här återkommer tanken på diktaren som ett »instrument» för det omedvetna och som en fullföljare av »folkets psykiska behov»: »han har nått detta styrkande och förlösande psykiska djup där ännu ingen individ har isolerat sig själv i sitt medvetandes ensamhet för att bana sig fram på villfarelsens smärtsamma väg, där alla ännu känner samma vibration och där individens känsla och handling därför når ut till hela mänskligheten» (40). Malmberg ägde *Karavan*⁷ och har kunnat gå tillbaka till formuleringarna. (Det kan tilläggas att Jungs tal om hur »den skapande verksamheten emanerar ur omedvetna djup, ur mödrarnas region» bör ha verkat med det välbekantas kraft; från sin kontakt med kretsen kring Alfred Schuler i München var Malmberg förtrogen med en lära som rymde mödrakult och ktonisk mystik.⁸ I Lundkvists viktiga essä *Surrealismen: det okändas erövring, i Ikarus' flykt* (1939), återkommer citaten från Jungs poetik (166) men här på ett tydligare sätt förbundna med surrealismen. Lundkvist markerar nu hur Bretons uttalanden »stämmer väl överens med» Jungs uppfattning i uppsatsen om psykologi och poesi. Men Lundkvist läser också direkt in den poetiken i Bretons åskådning. Denne hade, heter det, funnit en metod att skapa poesi som »gav uttryck åt en inre röst, åt någonting som ville bli utsagt och kanske låg bortom det personliga, härstammande från mänsklighetens fördolda kollektiva liv, det gemensamma omedvetna» (160).

Kunskap om Jungs *Psychology and poetry* har Malmberg nog bara kunnat få via Lundkvist. Men en hel del av denna poetik ryms också i föredraget *Den analytiska psykologiens förhållande till det litterära konstverket*, tryckt som ett avsnitt i *Själens och dess problem*, 1936, som Malmberg alltså ägde. Under polemik mot Freuds sätt att reducera konstverket till symptom på rörelserna i det personliga undermedvetna utvecklar Jung här sin teori för den konst — han kallar den extraverterad i motsats till den avsiktliga, introverterade — som springer fram ur konstnärens inre i det närmaste fullt färdig. Den skapande processen sägs i det fallet börja i det kollektiva omedvetna (som Jung i sammanhanget definierar väl) och bestå »i ett omedvetet

⁷ Algulin, 62.

1908-1928, akad. avh., Sthlm (tr. Lund)

⁸ Se Enar Bergman, *Diktens värld och poetikens. Bertil Malmberg och Tyskland*

1967, 264 ff.

återupplivande av arketyper och i en utveckling och utgestaltning av den ända till det fullbordade verket» (59). Livfullt beskriver Jung här hur den arketypiska konsten både når ut över det individuella och får en universell terapeutisk effekt (59):

Allt, som hänför sig till arketyper, är — vare sig det uppleves eller blott säges — »gripande», dvs. det verkar genom att väcka till liv en starkare stämma än vår egen. Den som talar i urbilder talar som med tusen stämmor, han griper och överväldigar, och tillika lyfter han det, som han betecknar, upp ur kretsen av vad som blott en gång finnes till och som är förgängligt, lyfter det upp i det alltid varandes sfär; han gör individens öde till människosläktets öde, och därigenom utlöser han också alla de hjälprika krafter, som åter och åter gjort det möjligt för människornas släkte att rädda sig ur all fara och överleva även den längsta natt.

I samma anda uttalar sig Malmberg i enkäten *Dikten och tiden* (BLM 1941: 6, 445):

Det tillhör mystisk och esoterisk erfarenhet, och till och med den moderna psykologien bejakar det, att ju längre ned mot personlighetens dunkla sfärer man når med sin jagförnimmelse, desto mer närmar man sig det universella, det urgrundliga och urbildliga, urminnet och urrummet, detta oändliga bäcken också för det historiska livets normer och arketyper. Här möter den av tidens disharmonier, hat, ångest, stillshet och nedrighet marterade diktaren de väldiga, de överväldigande gemensamheter som förbinda all tillvaro. Här undfår han ur det namnlösa och jaglösa det ord som gäller också för många, ja, för folken och mänskligheten, tidsordet, vilket väcker och frigör och kanske går genom ett århundrade som jordstöt eller ljungeld.

Algulin finner att Malmberg »i någon mån» kan ha fått sitt jungska perspektiv färgat av Lundkvists uppsatser i fråga om viljan att vända sig från de färdiggjorda systemens värld mot de inre djupen (357 f; jfr 75). Men Lundkvist bör överhuvudtaget ha varit en viktig källa för kunskapen om Jungs poetik. Särskilt hans introduktion 1939 av surrealismen i ljuset av Jung kan förmodas ha varit en betydelsefull stöt för en diktare som åren 1940–41 både prövar surrealismens metoder och deklarerar en jungskt präglad poetik. Ur den synpunkten är man benägen att sätta den andra möjliga källan, det refererade avsnittet av *Själen och dess problem*, i andra hand.

Men det väsentliga är inte *kanalen* till Jungs syn på dikt och psykologi utan vad impulsen från Jung kan ha betytt för den skalömsning som ligger mellan Malmbergs föredrag om en kristen diktkonst hösten 1939 och hans diktning i lydnad mot de dunkla inre rösterna bara några månader senare. Föredraget röjer, som Algulin visat (67 f.), en ambivalens med flera motsvarigheter i tidigare ställningstaganden under 30-talet, en kluvenhet mellan ljus och mörker, i den aktuella framställningen en polaritet i den litterära hållningen mellan å ena sidan vilja till »nykterhet och realism, spänning, stränghet och fjärrglans», å andra sidan medvetenhet om »demonisk tillskyndan» i klanger och bilder. Algulin menar (73) att »tvetydigheten i föredraget» i någon mån förebådar den radikala omsvängningen. Men föredraget visar också hur själva den kristna strävan hos diktaren rymmer element

som kunnat vandra över i en mystik vänd mot de inre djupen. Malmberg söker bl. a. en universell kunskap — kristendomen »har i sig upptagit och omfattar för närvarande mänsklighetens hela religiösa erfarenhet» — och en förbindelse med den arkaiska urgrunden — kristendomen »upplåter den för oss den enda gångbara vägen tillbaka till urkällorna och utbilderna, de biblisk-evangeliska likaväl som de för- och utomkristna», den enda möjligheten till »den sannskyldiga kontakt med mänsklighetens urvisioner som är den egentliga, den stora ingivelsens förutsättning» (BLM 1939, 605). Det behov av universell mänsklig erfarenhet och av beröring med utbilderna som kristendomen här på ett egenartat sätt tillfredsställer har möjligen stimulerats av den tidigare kontakten med Jung. I alla händelser disponerar detta behov Malmberg för den jungska poetik han hyllar 1941, med »det universella» och »urbildliga» som nyckelord. Avståndstagandet 1939 från en diktning skapad ur »de okroppsliga rörelserna på själens botten» motiveras med deras individuella begränsning: det är »individuella hallucinationer» och »en enslig inbillningsvärld». Men Jung lärde att det var just i de djupaste själsskikten som den stora *gemenskapen* fanns. Den insikten, aktualiserad 1939 av Lundkvists essä om surrealismen, kunde i den stund den kristna tron förlorade sin giltighet rasera den resta barriären mot det omedvetnas hemliga rike och låta Malmberg som i BLM-enkäten 1941 deklarerar att diktaren i personlighetens djup möter »överväldigande gemensamheter» och undfar »det ord som gäller också för många, ja, för folken och mänskligheten».

Men denna deklARATION är av 1941. Har vi rätt att förutsätta en jungsk katalysprocess redan mellan föredraget hösten 1939 och brottstyckena av Münchenromanen förra hälften av 1940? Jag tror det. Romanfragmenten synes nämligen ha vissa inslag av Jung. Det första av dem, det i BLM, studerar Algulin med allt skäl under aspekten surrealism. Men letar det sig inte också in ett drag av Jung i synen på »sömnens grotta» som »detta *opersonliga* rum för underligt belysta, molnigt vältrande och skiftande bildfragment», liksom i drömglimten av »stenbeläten, på vilka det stod skrivet: *uråldrig, uråldrig*» (177; min kursivering)? Med större säkerhet kan man uttala sig om fragmenten i Ord och Bild. Det gäller berättelsen om pojken som tecknar ett mönster av fantastiska arabesker, där en utomstående betraktare skulle ha sett »ett sexuellt chiffer», vittnesbörd om »en mytisk-atavistisk perversitet, besläktad med för länge sedan försvunna, otuktiga och helig-dunkla riter», och ha funnit »manliga och kvinnliga könstecken» och »underligt glidande, mandelformade och smala» ögon (263):

Följde han sedan teckningens långsamma utveckling, skulle han emellertid finna något ännu märkligare: ty ur myllret av detaljer framträdde plötsligt silhuetten av en vädur, en av alla dessa figurer sammansatt och smyckad offerbruse med utomordentligt invecklade krumhorn och övernaturligt stora, hängande testiklar. Gossens uppmärksamhet var helt och hållet absorberad av de bilder hans hand framtröllade, och från den blodfyllda spänningen i könet spredos genom nervbanorna med korta mellanrum rysningar av skräckfull njutning. När så det förfärande och förledande, ur dunkla uråldriga regioner uppstigna totemdjuret framstod för hans syn, löste sig

ett nästan ohörbart kvidande från hans läppar, en salighetens klagan, anletsdragen förvandlades, tycktes plötsligt upplösta och flytande, de långfransade ögonlocken slötos, och en våg av dunkel sköljde genom hans lemmar.

Den suggestiva passagen har med all sannolikhet tillkommit under stimulans från Jung. Vi ser här vad som liknar en arketyp stiga fram ur det skenbart planlösa tecknandet. Utan att själv vara klar över vad det är han åstadkommer skapar den unge konstnären en påtagligt förlösande bild, uppstigen »ur dunkla uråldriga regioner». Det är helt i linje med Jungs estetik. Vad som saknas är den kollektiva *adressen* hos den konstnärliga skapelsen. Däremot är den framsprungen ur den gemensamma reservoar som låter pojken omedvetna nalkas uråldrig myt och längesedan försvunna riter.

Anmärkningsvärt är att ramen till detta barndomsminne ger formuleringar för vad som småningom skall bli Malmbergs »hallucinationsrealism» — men nu i nära anslutning till den djuppsykologiska synen. Den vuxne mannen läser ett brev, talande om förfall, och för hans sensibilitet översätts detta till en doft av multnade löv: »Genom denna luktsinnets hallucinering uppväcktes en hel rad av bilder, idel höstliga visioner av lövfall och molnskuggor, tavlor, hemlighetsfullt stigna ur barndomslivets tusenårsdjup [...]» (261). Mannen med brevet förstod att minnesfragmenten »hade ett underförstått mål, nämligen att uppdaga vad som krävde att bli uppdagat, att synernas skenbart nyckfulla kretsande med allt trängre cirklar omskrev och nalkades en fördold upplevelsekärna, denna hemlig focus, från vilken hans livs ödeskrafter utstrålade» (261 f.). Det är en äkta djuppsykologisk — nu närmast freudiansk — *recherche du temps perdu*, borrhande efter den upplevelse som just »med den sløjade bildens allmakt kunnat utforma och behärska livet». De dunkla allusionerna leder plötsligt fram till »upplevelsens ort», den tecknande pojken upplevelse — som för framtiden utlämnar honom åt demonerna, »absolut ensam bakom sin fantasys portar» (264). Samtidigt visar dessa hallucinerade »tavlor», stigna ur en sjunken barndom, fram mot den sene Malmbergs »hallucinationsrealism». Vi ser här förebud till bl. a. den sällsamma sviten Slagrörd, tyngdpunkten i samlingen *Men bortom marterpålarna* (1948).

Framstöten av 1940 fullföljs inte omedelbart. Flöjter ur ödsligheten (1941) griper som bekant tillbaka på diktarens tidigare tematik och mönster. I den genomgripande förnyelse som kommer med de fem sena samlingarna från *Under månens fallande båge* (1947) har emellertid som Algulin visat mycket av 1940 års hållning fortsatt giltighet. Det påpekandet kan utsträckas till Jung. Ett brev till Rabbe Enckell 3 december 1949 visar den jungska poetikens fortsatta aktualitet; om vännens Agamemnon skriver Malmberg: »Detta språk med en väldig arkaism, som ingenting har att skaffa med pastisch, utan *hämtar sin uråldrighet* (eller tidlöshet) *ur själsdjupen*, upp-rör mig genom objektivitet, en sanning, som *inte är individuell privatbekännelse*, utan förefaller skriad som *ur själva mänsklighetens blodiga inre*»

(min kursivering).⁹ Uttrycken visar att Jungs åskådning är levande för Malmberg ännu vid den tid då han formulerar programmet för sin »hallucinationsrealism».¹ Frågan är emellertid om inte Jung spelar in också i denna poetik. I en delvis ganska dunkel artikel i Stockholms-Tidningen 4 januari 1950, *Min syn på modernismen*, sätter Malmberg i centrum »den mänskliga bildningen som medvetenhetsinnehåll» och avser därmed »summan av minnesmaterial i själen, det minnesmaterial som avsatt sig där, som impregnerats med individualitet och förefinnes som objekt för introspektion», »berett att återuppstå i former och levande rörelse». Det är detta »solitära rike», för den vanliga människan och den vanliga diktaren känt »endast som ett avlägset förtonande drömmotiv», det är detta »pandemonium» som modernismen alltifrån Hölderlin ger »en visionär permanens, som gör att det kan läsas och tydas under hallucinationens figur». Bestämningarna är långtifrån klara men denna mänskliga bildning tycks vara hela släktets erfarenhet, lagrad i själen och möjlig att återuppväcka i den hallucinatoriska dikten. Om den tolkningen är riktig, har Malmberg smält in ett jungskt element i sin sena poetik. Det är i så fall ännu en förbindelse med det kritiska skede 1939–40 när förkunnaren av de inre djupens gemenskap blev en hjälp för Bertil Malmberg att finna sin nya väg.

⁹ Citerat efter Algulin, 115 f., som inte anlägger den aspekten på brevet.

¹ För denna poetik se vidare Algulin, 98 ff.